

วิเคราะห์มิลินทปัญหาวาดด้วยลักษณะของศีล

Analysis Milindapanha scripture that's about Nature of Precept

พระครูธรรมธรไพบูลย์ ภาณวิบูล (พิศาลวชิโรภาส)
Phrakrudhammadhron Phai boon Nāṇavipulo (Phisanwachiropas)^๑
พระครูสมุห์วรวิทย์ ผาสุกโก PhrakruSamu Worravit Phasuko^๒
พระครูสมุทรวิชานวัตร อริญฺชโย Phrakhrusamutwachiranuwat^๓
พระครูวิสุทธิธรรมโสภิต อภิปัญญา Phrakhru Visootthamsopit^๔

Received: February 19, 2021 Revised: June 15, 2022

Accepted: December 9, 2022

บทคัดย่อ

มิลินทปัญหาคือเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์ได้แต่งขึ้นเพื่ออธิบายหลักพระธรรมและพระวินัยในพระพุทธศาสนา ซึ่งบทความนี้มุ่งถึงเฉพาะข้อที่ว่าด้วยลักษณะของศีล คือศีลสังวร ๔ ประการ ได้แก่ ๑) ปาติโมกขสังวรศีล หมายถึงความเป็นผู้สำรวมระวังในพระปาติโมกข์ สำหรับคฤหัสถ์ หมายถึง การรักษาศีล ๕ สำหรับสามเณร หมายถึง การรักษาศีล ๑๐ และสำหรับพระภิกษุ หมายถึง การรักษาศีล ๒๒๗ ข้อ ๒) อินทริยสังวรศีล หมายถึงการสำรวมระวังอินทริย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ไม่ให้อกุศลธรรมมีอริขณาและโทมนัสเป็นต้นครอบงำได้ ๓) อาชีวปาริสุทธิศีล หมายถึง ความบริสุทธิ์แห่งอาชีพ ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิต และ ๔) ปัจจยสันนิสสิตศีล หมายถึงการรับและบริโภคน้ำปัจจัย ๔ อย่างบริสุทธิ์ โดยการพิจารณาด้วยปัญญา ซึ่งลักษณะของศีลสังวรทั้ง ๔ นี้ ถือเป็นที่ตั้งพื้นฐานของกุศลธรรมทั้งหลาย และเป็นที่ตั้งพื้นฐานเพื่อความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลายสืบต่อไป

^๑สาขาวิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาลัยสงฆ์ราชบุรี Buddhist Studies Mahachulalongkornrajavidyalaya
University,Ratchaburi Buddhist College, Thailand Email: oadsy1972@gmail.com

^๒สาขาวิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาลัยสงฆ์ราชบุรี Email: worravit10@hotmail.com

^๓สาขาวิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาลัยสงฆ์ราชบุรี Email:sowlong1991@gmail.com

^๔สาขาวิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาลัยสงฆ์ราชบุรี Email:Dumsak@gmail.com

คำสำคัญ : มิลินทปัญหา, ลักษณะของศีล

Abstract

Milindapanhā Scripture is a Buddhist commentary composed to explain the principles and discipline in Buddhism. This article aims to explain only the Nature of Precept, the four Saṃvaraśīlas: 1) Pātimokkhasaṃvaraśīla: the moral discipline regarded as the Fundamental Precepts, for householder meant the 5 precepts, novice meant 10 precepts and for monk meant 227 precepts; 2) Indriyasaṃvaraśīla: the discipline regarded as sense-restraint-eye, ear, nose, tongue, body and mind, without Akusala-Dhamma (immoral), i.e., Abhijjhā (covetousness) and Domanassa (sad-mindedness); 3) Ājīva-parisuddhiśīla: the discipline regarded as purity of livelihood; and 4) Paccayasannissitaśīla: the discipline regarded as the necessities of life. Here, it can be said that the four Śīla-Saṃvaras are the fundamental of all Kusala-Dhamma and also of the prosperity of all Kusala-Dhamma so far.

Keywords: Milindapanha, Nature of Precept

๑. บทนำ

มิลินทปัญหา ถือเป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียงมาก เป็นที่รู้จักและได้รับการยกย่องว่าเป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่าอย่างยิ่งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องตามบาลีพระไตรปิฎกและด้านอรรถกถาแห่งวรรณคดี^๕ ซึ่งเชื่อกันว่าแต่งโดยพระปิฎกจุฬาลงกูญ ในขณะพระพุทธศาสนามีอายุล่วงมาได้ ๕๐๐ ปี อันอยู่ภายหลังจากยุคของพระเจ้าอโศกมหาราช จุดมุ่งหมายของการแต่งก็เพื่อให้เป็นคัมภีร์ที่ช่วยสำหรับอธิบายพระธรรมวินัย โดยที่ผู้แต่งได้นำเค้าเรื่องในประวัติศาสตร์ของพระเจ้ามิลินท์ (เมนันเดอร์) กษัตริย์กรีกที่ขยายอิทธิพลของเข้ามาทางตอนเหนือลุ่มแม่น้ำคงคาในปี พ.ศ. ๓๙๒^๖ มารจนาโดยให้มีลักษณะของการโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน ทั้งนี้ในการถามตอบปัญหานั้นเป็นไปในหลายลักษณะ คือ การใช้การอนุมาน (คาดคะเน) และอุปมา (การเปรียบเทียบ) การใช้วิธีย้อนถามเพื่อให้ผู้ถามตอบเอง (ปฏิจจกถามพยากรณ์ปัญหา)

มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกถาที่สำคัญคัมภีร์หนึ่งของพระพุทธศาสนาเถรวาท ลักษณะเนื้อหาของคัมภีร์นี้เป็นลักษณะการถามตอบปัญหาเกี่ยวกับพระธรรมและพระวินัยในพระพุทธศาสนาเถรวาทระหว่างผู้ถามคือพระเจ้ามิลินท์ ผู้ตอบคือพระนาคเสน โดยมีการแบ่งเป็นวรรค แต่ละวรรค มีปัญหาอยู่หลายข้อ พระนาคเสนได้ตอบคำถามของพระเจ้ามิลินท์โดยการอุปมาอุปมัยให้ผู้ถามเข้าใจได้ง่าย ปัญหาบางข้ออาจใช้อุปมาโวหารในการตอบเพียงอย่างเดียว แต่ปัญหาบางข้อพระนาคเสนใช้อุปมาโวหารหลายอย่างในการตอบจนเป็นที่ยอมรับของพระเจ้ามิลินท์

ดังนั้น ผู้เขียนมีความสนใจที่ศึกษาเรื่องลักษณะของศิลป์ในมิลินทปัญหา เพื่อศึกษาถึงลักษณะของศิลป์และข้อธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา ซึ่งเป็นการโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน โดยได้ตั้งข้อสังเกตประเด็นของคำถาม และเรื่องเนื้อหาและอุปมาที่พระนาคเสนตอบนั้น โดยใช้หลักการเทียบเคียงกับพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก เพื่อต้องการค้นหาหลักการดั้งเดิมของแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องลักษณะของศิลป์ว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้อย่างไรบ้าง ซึ่งมีประเด็นที่สามารถอธิบายข้อธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาและทำความเข้าใจต่อไป

^๕ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, คัมภีร์มิลินทปัญหาภาษาไทย พระติปิฎก จุฬากเถระ รจนา ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า (๑๓).

^๖ เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๑๖๖.

๒. ประเด็นของคำถาม

ปัญหาเรื่องลักษณะของศีลนี้ ในคัมภีร์มิลินทปัญหามหาชาไทย พระติปิฎกจูฬายเถระ รจนา ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยู่ในมิลินทปัญหากณฑ์ วรรคที่ ๑ มหาวรรค ปัญหาที่ ๔ สีสลักษณ์ปัญหา ปัญหาว่าด้วยลักษณะของศีล ซึ่งศีลนั้นเป็นพื้นฐานของ สมาธิและปัญญานั้น ได้แก่ ศีล เปรียบประดุจด้วยการก้าวขึ้นบันไดของบุคคลที่จะต้องเริ่มก้าวขึ้น ในขั้นที่หนึ่งก่อน จากนั้นจึงจะดำเนินก้าวขึ้นไปตามลำดับจนสิ้นสุดของบันไดในการปฏิบัติตนให้ เป็นผู้บริสุทธิ์ตั้งแต่เริ่มต้นจนได้บรรลุถึงมรรคผลนิพพาน ผู้ใฝ่ใจในการปฏิบัติจำเป็นที่ต้อง เริ่มต้นด้วยหลักแห่งศีลก่อนเช่นกัน ซึ่งมีพุทธภาษิตแสดงไว้ว่า บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญามีจิตตั้งมั่นแล้ว มีความเพียรปรารถนาแล้ว มีตนส่งไปแล้ว ในกาลทุกเมื่อ ย่อมข้ามท่วงน้าอันข้าม แสนยากได้^๗

ซึ่งเกี่ยวกับลักษณะของศีลในข้อนี้ โดยคำถามที่พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามพระนาคเสนใน เบื้องต้นว่า “ท่านกล่าวคำนี้ว่าและเพราะมีกุศลธรรมทั้งหลายอย่างอื่น กุศลธรรมเหล่านั้น อะไรบ้าง” พระนาคเสนถวายวิสัชนาว่า “ขอถวายพระพร มหาบพิตร ศีล ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่ากุศลธรรมเหล่านั้น”^๘

จากคำตอบของพระนาคเสนนี้ จะเห็นได้ว่าท่านกล่าวถึงศีลเป็นที่รองรับพื้นฐานของ ธรรมทั้งปวงในเบื้องต้น และตามด้วยศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา^๙ ซึ่งหมายถึง ธรรม ๕ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่าอินทรีย์ โดยความหมายว่า ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจ ของตน ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน^{๑๐} กล่าวคือ ยังธรรมทั้งหลายให้เป็นไปคล้อยตามอำนาจ ของตน เมื่อตนแก่กล้าก็แก่กล้าตาม เมื่อตนอ่อนก็อ่อนตาม^{๑๑}

ในประเด็นต่อมา พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามพระนาคเสนว่า ศีลมีอะไรเป็นลักษณะ พระนาคเสน ถวายวิสัชนาว่า ขอถวายพระพร ศีลมีความเป็นที่ตั้งเป็นลักษณะ คือศีลเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรม ทั้งหลายทั้งปวง คือ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ อังคัมมรค สติปัฏฐาน สัมมปปธาน อิทธิบาท ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ พระโยคจารผู้ตั้งอยู่ในศีล อาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญอินทรีย์ ได้ กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงย่อมไม่เสื่อมไป^{๑๒}

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๕/๙๖/๑๐๒-๑๐๓, วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๔,

^๘ มิลินท. (ไทย) ๙/๔๕.

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

^{๑๐} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพรวแอนดโฮม, ๒๕๖๑), หน้า ๖๑๑.

^{๑๑} ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์, มิลินทปัญหา เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สุสวัสด์ พรินเตอร์, ๒๕๕๔) หน้า ๘๘.

^{๑๒} มิลินท. (ไทย) ๙/๔๕.

๓. เนื้อหาและอุปมา

ซึ่งในประเด็นปัญหาลักษณะของศีล พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามพระนาคเสนว่า ศีลมีอะไรเป็นลักษณะ พระนาคเสนถวายวิสัชนาว่า ขอถวายพระพร ศีลมีคุณสมบัติที่ตั้งเป็นลักษณะ^{๑๓} ซึ่งท่านหมายถึงศีลสังวร ๔ อย่าง คือ ๑) ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลอันเป็นความสำรวมปาติโมกข์) ได้แก่ ศีลในสิกขาบททั้งหลาย ๒) อินทริยสังวรศีล (ศีลอันเป็นความสำรวมอินทริย์ ๖ มีตา เป็นต้น) ๓) อาชีวกปาริสุทธิศีล (ศีลอันเป็นความบริสุทธิ์แห่งอาชีวก) และ ๔) ปัจจยสันนิสสิตศีล (ศีลอาศัยปัจจัยคือการพิจารณาปัจจัยก่อนใช้สอย) มีอธิบายดังนี้

๑. ปาติโมกขสังวรศีล

คำว่า ปาติโมกข์ มีศัพท์วิเคราะห์ว่า อวิชชาทินา เหตุนา สัสสาเร ปตติ คจฺจติ ปวตฺตติติ ปาตี ตสฺส ปาติโน สตฺตสฺส ตณฺหาทิสฺสกิเลสฺตยโต โมกฺโข เอเตนาติ ปาติโมกฺโข ธรรมเป็นเครื่องพ้นจากกองกิเลสมีต้นหาเป็นต้นของสัตว์โลกผู้ตกไปในสังสารวัฏเพราะอวิชชาเป็นต้น^{๑๔} ในมหาอัสสปุรสูตรได้ทรงแสดงหลักธรรมที่เนื่องด้วยปาติโมกขสังวรศีล คือจักมียกสมาจารบริสุทธิ์ปรากฏ เปิดเผย ไม่บกพร่อง และสำรวมระวังหมายถึงภิกษุไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติดุคในกาม ไม่ใช่ฝ่ามือ ก่อนดินท่อนไม้ หรือศัสตราหุติเบียดเบียนผู้อื่น หรือไม่เจือมือหรือท่อนไม้ไล่กาที่กำลังต็มน้ำในหม้อมน้ำ หรือจิกกินข้าวสุกในบาตร จักมียกสมาจารบริสุทธิ์ หมายถึงไม่พูดเท็จ ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อ ไม่กล่าวดูหมิ่นใคร ๆ หรือไม่กล่าวถากถางเยาะเย้ยภิกษุใด ๆ จักมีมโนสมาจารบริสุทธิ์ หมายถึงไม่มีโอหัง ไม่มีจิตพยาบาท ไม่มีความเห็นผิด ไม่ยินดีทองและเงิน หรือไม่ตรึงถึงกามวิตก พยาบาทวิตกหรือวิหิงสาวิตก^{๑๕}

กายสมาจาร วจิตสมาจารและมโนสมาจาร มีความปรากฏว่าพระสารีบุตรได้อธิบายไว้ในเสวิตัพพา เสวิตัพพสูตร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เลิกละเว้นขาดจากปาณาติบาตแล้วคือเป็นผู้วางท่อนไม้วางศาสตรา มีความละอายมีความเอ็นดู เป็นผู้อนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์อยู่ เป็นผู้เลิกละเว้นขาดจากอกุศลทินาทานคือ ไม่ถือเอาทรัพย์ที่เป็นเครื่องก่อให้เกิดความปลื้มใจแก่ผู้อื่นที่อยู่ในบ้านหรือในป่าที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เป็นผู้เลิกละเว้นขาดจากกาเมสุมิจฉาจารคือ ไม่ละเมียดจาริตในหญิงที่มารดาบิดารักษาบ้าง ที่ญาติที่มีสามีรักษาบ้าง

บุคคลบางคนในโลกนี้เลิกละเว้นขาดจากมุสาวาท ไปท่ามกลางหมู่ญาติ ท่ามกลางขุนนางหรือราชตระกูลก็ตาม ไม่เป็นผู้พูดเท็จเพราะเหตุตนบ้างคนอื่นบ้างหรือเพราะเห็นแก่อำมิสเล็กน้อยบ้าง เลิกละเว้นขาดจากปิสุณาวาจา ไม่บอกฝ่ายโน้นฝ่ายนี้เพื่อให้เขาแตกกัน ช่วยประสานสามัคคีกล่าวถ้อยคำที่ทำให้เขาสมัคสมานกัน เลิกละจากผรุสวาจา พูดจาถ้อยคำที่ไม่มี

^{๑๓} มิลินท. (ไทย) ๙/๔๕.

^{๑๔} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๕๖๘.

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๑๗/๔๕๓.

โทษ เสนาะโสตนารักจับใจ เลิกละจากสัมผัสปลาปะ คือ พุดธุกาละมีประโยชน์ พุดธุกธรรมถูกวินัยมีหลักฐานมีที่อ้างอิง

บุคคลในโลกนี้ เป็นผู้ไม่มากไปด้วยอภิชฌา คือ ไม่เพ่งเล็งว่า โฉนหนอทรัพย์ของคนอื่นจะเป็นของเรา เป็นผู้มึนจิตไม่พยายาบทมีความดำริในใจไม่ชั่วร้ายคือ ขอสัตว์เหล่านั้นอย่าพยายาบทกันอย่ามีความเดือดร้อน มีแต่ความสุขบริหารตนเถิด แล้วสรุปลงว่าเมื่อบุคคลเสพกายสมาจารวัจีสมาจาร และมนัสสมาจารอย่างนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายจะเสื่อมลง แต่กุศลธรรมทั้งหลายจะเจริญขึ้น^{๑๖}

พระธรรมธีรราชมหามุนีได้ให้ความหมายไว้ว่า ปาติโมกขสังวรศีลแปลว่า ศีลคือ ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ ปาฏิ แปลว่า รักษา โมกข แปลว่า ให้อภัย หมายความว่าผู้รักษาศีลให้พ้นจากอบายภูมิทั้ง ๔ คือ ถ้าผู้ใดรักษาศีลขบตามที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้มิได้ประพฤติล่วงละเมิดสำรวมระวังด้วยสติปัญญา ด้วยความเพียรความอดทน ศีลจะรักษาผู้นั้นให้พ้นจากอบายทั้ง ๔ คือ นรก เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สามารถนำผู้นั้นไปสู่สุคติคือ นำไปเกิดเป็นมนุษย์เป็นเทวดาก็ได้^{๑๗}

อีกนัยหนึ่งคำว่า ปาติโมกข์ เป็นชื่อของธรรมอันเป็นประธานแห่งความหลุดพ้นและหมายความทั่วไปทั้งส่วนของศีล สมาธิ ปัญญา ดังความในโอวาทปาติโมกข์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงไว้ในวันมาฆปุณณมี แบ่งเป็นใจความได้ ๓ คาถาคือ

คาถาที่ ๑ ขันติ คือ ความอดกลั้นเป็นธรรมเครื่องเผผลาญความชั่วอย่างยิ่ง ผู้รู้กล่าวพระนิพพานว่าเป็นธรรมอย่างยิ่ง ผู้ฆ่าสัตว์อื่นหาเป็นบรรพชิตไม่ ผู้เบียดเบียนสัตว์อื่นหาเป็นสมณะไม่

คาถาที่ ๒ การไม่ทำบาปทุกอย่าง การทำกุศลให้เต็มที่ การชำระจิตให้ผ่องแผ้ว สามประการนี้เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

คาถาที่ ๓ การไม่กล่าวร้ายการไม่ทำร้าย การสำรวมในพระปาติโมกข์ ความรู้ประมาณในอาหาร ความรู้ในที่นันทอนอันสงัด การประกอบทั่วไปในอธิจิต หกอย่างนี้เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

สงฆ์ที่ประชุมในวันนั้นจำนวน ๑,๒๕๐ องค์ เป็นพระอรหันต์ล้วน ทำให้เห็นว่า ปาติโมกข์ที่แสดงแก่พระอรหันต์นั้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง ต่อมาเมื่อภิกษุเหลวไหลมากขึ้นจึงทรงบัญญัติสิกขาบทต่าง ๆ ขึ้นตามลำดับ อยู่มาวันหนึ่งเหตุเกิดขึ้นที่บุพพารามเมืองสาวัตถี วันนั้นเป็นวันอุโบสถ ขณะที่ภิกษุสงฆ์ประชุมพร้อมกันแล้วจะทำอุโบสถได้นั่งรอคอยพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่ มีภิกษุผู้หนึ่งต้องอาบัติเป็นมูลเหตุไม่เป็นสมณะแล้วนั่งรวมอยู่ในบริษัทนั้นด้วย พระผู้มีพระภาคไม่

^{๑๖} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๑๐๙-๑๑๗/๙๓-๙๔.

^{๑๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยวงค์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๔๐๔.

ทรงแสดงปาติโมกข์โดยตรัสว่าภิกษุสงฆ์ไม่บริสุทธิ์ ในที่สุดพระมหาโมคคัลลานะกำหนดรู้จักตัวภิกษุรูปนั้นแล้วหลุดตัวออกจากบริษัทไปจำเดิมแต่นั้นพระองค์ทรงตรัสเป็นคำขาดว่า ตั้งแต่นั้นนี้ไปให้สงฆ์ทั้งหลายแสดงปาติโมกข์เองพระองค์ไม่แสดง จึงสรุปความได้ว่าปาติโมกข์ในที่นี้คือจำนวนสิกขาบทที่ได้ยกขึ้นแสดงท่ามกลางสงฆ์ทุกกึ่งเดือน ที่เป็นวินัยนิยมปฏิบัติสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน^{๑๘}

การปฏิบัติปาติโมกข์สังวรศีล ความรู้ในหลักการอย่างกว้าง ๆ หรือการไม่มีเจตนาละเมิดก็เป็นการเพียงพอที่จะให้ผ่านชั้นศีลบรรลุนิพพานสูงขึ้นไปได้ เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติตามสิกขาบทด้วยหลักที่กำหนดได้ง่าย ๆ แห่งสิกขาบททั้งหมดที่ภิกษุไม่ควรล่วงละเมิดทางกายทางวาจาควรศึกษาตามหลักการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงประมวลไว้คือ

๑) สิกขาบทที่ทรงวางไว้เพื่อป้องกันไม่ให้เป็นคนเหี้ยมโหดจนถึงรับอาญาแผ่นดิน เช่นการลักทรัพย์และฆ่ามนุษย์ เป็นต้น

๒) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันการหลอกลวงโลกเลี้ยวชีพ เช่น ห้ามไม่ให้วอดมรรคผลเพื่อลาภหรือชื่อเสียง เป็นต้น

๓) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันไม่ให้เป็นคนชั่วร้าย เช่น ไม่ให้ด่ากัน ตีกัน

๔) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันความประพฤตินั่นเลวทราม เช่น ห้ามพูดปด พูดส่อเสียด ห้ามเสพสุรา เป็นต้น

๕) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันความประพฤติดีเสียหาย เช่น ห้ามแอบฟังความ

๖) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันความชุกช่น เช่น ห้ามเล่นจี้กัน ห้ามเล่นน้ำ ห้ามช่อนของ ๆ กันเพื่อล้อเล่น

๗) ทรงวางไว้เพื่อรักษาความนิยม เช่น ห้ามขุดดิน ห้ามตัดต้นไม้

๘) ทรงวางไว้เพื่อให้ตรงตามธรรมเนียมของนักบวช เช่นห้ามฉันอาหารในเวลาวิกาลหรือต้องได้รับประเคนเสียก่อน^{๑๙}

เพียงเท่านี้ก็พอเป็นหลักให้ผู้ตั้งใจปฏิบัติกำหนดได้เอง ไม่ทำตนเป็นผู้หละหลวม ศึกษาและปฏิบัติได้สะอาดหมดจดบริบูรณ์ย่อมเป็นการประเสริฐที่สุดตรงความมุ่งหมายของการห้ามในวินัย คำว่า วินัย แปลว่า นำไปหมดไม่มีเหลือ นำไปอย่างวิเศษ นำทำให้พินาศหมายเอานำความชั่ว โดยใจความว่าสิกขาบทเป็นเครื่องนำความชั่วทางกายและวาจาออกเสียหรือหมายถึง

^{๑๘} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **ตามรอยพระอรหันต์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๗๗-๑๘๑.

^{๑๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **วินัยมุข เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๙.

การนาภิเษกเสียได้หมดจุดสิ้นเชิง^{๒๐} ยังมีสิกขาบทในพระสูตรอันมีแนวทางที่จะกำหนดเป็นหลักปฏิบัติได้อีกดังความปรากฏในสามัญญผลสูตรคือ

พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงผลแห่งความเป็นสมณะแก่พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร ซึ่งตรัสถึง คหบดี บุตรคหบดี หรืออนุชนในตระกูลใดได้สดับธรรมแล้วมีศรัทธาออกจากเรือนไปบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้วสำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยมารยาทและโคจร เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานอยู่ในสิกขาบท ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศลมีอาชีวะบริสุทธิ์ สมบูรณ์ด้วยศีล คัมภีรทวารในอินทรียทั้งหลาย สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะและเป็นผู้สันโดษ^{๒๑}

การสมบูรณ์ด้วยศีลนั้น หมายถึง การประพฤติตามศีล ๓ ประการ คือจุฬศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล จุฬศีล คือการเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ มีความเอ็นดู มุ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่สรรพสัตว์เว้นขาดจากการลักสิ่งของรับเอาแต่ของที่เขาให้ไม่เป็นขโมยเป็นคนสะอาด ละพฤติกรรมอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ เว้นห่างไกลจากเมถุนธรรมอันเป็นกิจของชาวบ้าน ไม่พูดเท็จ พูดแต่คำสัตย์เชื่อถือได้ ไม่หลอกลวงชาวโลก เว้นจากคำส่อเสียดพูดแต่ถ้อยคำที่สร้างสรรค์ความสามัคคี เว้นขาดจากคำหยาบพูดแต่คำไม่มีโทษไพเราะน่ายกย่อง เว้นขาดจากพูดเพ้อเจ้อ พูดถูกเวลา พูดอิงธรรมอิงวินัยประกอบด้วยประโยชน์ เว้นการทำลายพืชคามและภุตคาม เว้นการฉันอาหารในตอนกลางคืน การดูขบถองประโคม การนั่งนอนบนเสนาสนะที่ไม่สมควร เว้นการรับของไม่ควรรับ เช่น เงินทอง ทาสชายทาสหญิง สัตว์พาหนะที่นาที่สวน เว้นจากการเป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร เว้นจากการซื้อขาย การโกงด้วยตาชั่งด้วยของปลอม การล่อลวงการฉ้อโกงและการทำร้ายมีการฆ่า การตีชิงวิ่งราว ทั้งหมดนี้คือ จุฬศีล^{๒๒}

ในมัชฌิมศีล คือเว้นขาดจากการพรากพืชคามและภุตคาม เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังพรากพืชคามและภุตคามเหล่านี้ คือพืชที่เกิดจากเหง้า เกิดจากลำต้น เกิดจากยอดเป็นต้น เว้นจากการบริโภคของที่สะสมไว้ คือสะสมข้าว สะสมน้ำ สะสมผ้า ไม่ดูการเล่นอันเป็นปฏิกัมมต่อกุศล คือการฟ้อน การขับร้อง การประโคมดนตรี การเล่นตีกลอง การแข่งขันม้าชนโค การชกมวย เว้นจากการชวนชวายนในการเล่นการพนันอันเป็นเหตุแห่งความประมาทมีเล่นหมากลูกหมากเก็บ เล่นหกคะเมน ไม่ใช้ที่นอนอันสูงใหญ่และใช้เครื่องปูลาดอันวิจิตร ไม่ชวนชวายนในการประดับตกแต่งร่างกายประพินพิศพิศหน้า ใช้ร่วมใช้รองเท้าที่มีความวิจิตร เว้นขาดจากการคุยด้วยเดรัจฉานกถาเรื่องข้าว เรื่องน้ำต่าง ๆ เรื่องความเจริญและความเสื่อม ไม่พูดทู่เมียงแก่งแย่งเรื่องลัทธิความเห็นของท่านปฏิบัติผิดผมปฏิบัติถูก ทั้งหมดนี้คือ มัชฌิมศีล^{๒๓}

^{๒๐} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ตามรอยพระอรหันต์, หน้า ๑๗๗ – ๑๘๑.

^{๒๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕.

^{๒๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๔/๖๕-๖๗.

^{๒๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๕-๒๐๔/๖๗-๖๙.

ในมหาศีล คือไม่ทำการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาล้วน ได้แก่ เป็นหมอทำนาย อวียะทำนายโชคกลาง ทำนายฝัน เป็นหมอทำพิธี วิชาทำเสน่ห์เวทมนต์ไสย เป็นหมอทำนาย ลักษณะของคัสตรา ลักษณะดาบ หมอทำนายลักษณะทาสหญิงทาสชาย ทำนายลักษณะเด็กหญิง เด็กชาย ทำนายลักษณะสัตว์เลี้ยงมีช้าง ม้า โค กระบือ หมอดูฤกษ์ยกทัพพาสงคราม หมอพยากรณ์ว่าจกมีจันทร์คราส สุริยคราสหรือดาวนักษัตรโคจรถูกทางจกมีผลอย่างนี้ โคจรผิดทางจกมีผลอย่างนี้ เป็นหมอพยากรณ์ว่าฝนจะดีฝนจะแล้ง จะมีความสงบเย็นจะมีภัยจะมีโรค ให้ฤกษ์อวามงคล วิวาหมงคล หมอบวงสรวงดวงอาทิตย์ บวงสรวงท้าวมหาพรหม ทำพิธีบนบาน ทำพิธีแก้บน รดน้ำมนตร์ หมอประกอบยาถ่าย ยาหยอดตา การให้สมุนไพรและยาทั้งหมดนี้คือมหาศีล^{๒๔}

๒. อินทริยสังวรศีล

อินทริย แปลว่า วัตถุที่เป็นใหญ่ ความเป็นใหญ่ เป็นจอม เป็นอิสระ เฉพาะในที่นี้ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ อายตนะเหล่านี้ส่วนหนึ่ง ๆ ล้วนเป็นอิสระเต็มที่แผนกหนึ่งคือ ในการเห็นรูปย่อมลืมหูที่ตา การฟังเสียงลืมหูที่หู การได้กลิ่นลืมหูที่จมูก การลิ้มรสลืมหูที่ลิ้น เป็นต้น จะเกิดผลดีหรือความฉิบหายร้ายแรงขึ้นในแผนกนั้นก็เพราะด้วยการกระทำของอวียะอันในที่นี้ประสงค์เอาอวียะที่ได้ชื่อนั้น ๆ พร้อมทั้งประสาทและวิญญาณอันมีหน้าที่ประจำอยู่กับอายตนะนั้น ๆ ตาหมายเอาอวียะที่เรียกว่าลูกตาพร้อมด้วยประสาทอันเป็นสายส่งข่าวติดต่อกับสมองและทั้งจักขุวิญญาณอันแล่นไปตามสายนั้นด้วย ใจในที่นี้ได้แก่ สมองส่วนที่คิดนึกได้ ที่อาจปรุงแต่งเรื่องราวขึ้นได้เอง แล้วยินดียินร้ายได้โดยไม่ต้องอาศัยตา หู จมูก ลิ้นในขณะนั้นเลย^{๒๕}

ในสามัญญผลสูตรแสดงอินทริยสังวรไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้วไม่รวบถือไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมในจักขุนทริย ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คืออกิขมาและโทมนัสครอบงำได้ ฟังเสียงด้วยหูแล้วไม่รวบถือไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมในจักขุนทริย ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คืออกิขมาและโทมนัสครอบงำได้ ดมกลิ่นด้วยจมูกแล้วไม่รวบถือไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมในจักขุนทริย ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คืออกิขมาและโทมนัสครอบงำได้ ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้วไม่รวบถือไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมในจักขุนทริย ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คืออกิขมาและโทมนัสครอบงำได้ ถูกต้องโณภูมัพพะด้วยกายแล้วไม่รวบถือไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมในจักขุนทริย ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คืออกิขมาและโทมนัสครอบงำได้ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้วไม่รวบถือไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมในจักขุนทริย ซึ่งเมื่อไม่

^{๒๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๐๕-๒๑๑/๖๙-๗๒.

^{๒๕} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ตามรอยพระอรหันต์, หน้า ๒๒๒.

สำรวจแล้วจะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้^{๒๖} คำว่า ไม่รวบ ถือ คือเมื่อเห็นรูปแล้วไม่พิจารณาลงไปในรายละเอียด เช่น มองว่ารูปนั้นสวย รูปนี้ไม่สวย คำว่า ไม่แยกถือ คือไม่พิจารณาแยกเป็นส่วน ๆ เช่น ตาสวย จมูกไม่สวย เป็นต้น

ในอินทริยภาวนาสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับอุตตรมาณพลูกศิษย์ของปาราสิริยพราหมณ์ที่เข้าไปเฝ้าว่า ปาราสิริยพราหมณ์มีการสอนเจริญอินทริยไว้อย่างไรหรือไม่ มาณพตอบว่าได้มีการแสดงการเจริญอินทริยแก่สาวกไว้ว่า สาวกของเราอย่าดูรูปทางตา อย่าฟังเสียงทางหู เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่าถ้าเป็นเช่นนั้นสาวกผู้ทำตามก็จะเป็นคนตาบอดเป็นคนหูหนวก เพราะคนที่ตาบอดย่อมไม่เห็นรูปทางตา คนที่หูหนวกย่อมไม่ได้ยินเสียงทางหู แล้วตรัสแสดงการเจริญอินทริยอันยอดเยี่ยมในอริยวินัยเป็นอย่างไร คือเมื่อเห็นรูปทางตาแล้วจึงเกิดความพอใจความไม่พอใจและเกิดทั้งความพอใจไม่พอใจ ฟังรู้ชัดในอารมณ์นั้นอันถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียดประณีต คืออุเบกขา อารมณ์ที่เกิดขึ้น แล้วนั้นจักดับไป อุเบกขาย่อมดำรงมั่นเปรียบเหมือนบุรุษมีตาดิกระพริบตาฉันนั้น^{๒๗}

การสำรวจอินทริยมีปรากฏในลักกัปปยสูตรว่า ท้าวสักกะจอมเทพได้ทูลถามถึงการสำรวจอินทริยว่าจะปฏิบัติอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสโดยย่อเพียงว่า รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา มี ๒ อย่าง คือรูปที่ควรเสพและรูปที่ไม่ควรเสพ เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู ๒ อย่าง คือเสียงที่ควรเสพและเสียงที่ไม่ควรเสพ กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก ๒ อย่าง คือกลิ่นที่ควรเสพและกลิ่นที่ไม่ควรเสพ รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ๒ อย่าง คือรสที่ควรเสพและรสที่ไม่ควรเสพ โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย ๒ อย่าง คือ โผฏฐัพพะที่ควรเสพและโผฏฐัพพะที่ไม่ควรเสพ และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจ ๒ อย่าง คือ ธรรมารมณ์ที่ควรเสพและธรรมารมณ์ที่ไม่ควรเสพ ท้าวสักกะได้ทูลตอบโดยพิสดารอย่างนี้ว่า เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้นกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลงเช่นนี้เป็นรูปที่ไม่ควรเสพ ถ้าเสพรูปนั้นแล้วอกุศลธรรมเสื่อมกุศลธรรมทั้งหลายยิ่งเจริญ รูปเช่นนี้เป็นรูปที่ควรเสพ ในประการอื่น ๆ มีเสียงเป็นต้น มีอภิชฌาพิสดารอย่างนี้ เช่นกันกับรูป^{๒๘}

การคุ้มครองอินทริยที่ตื้นนั้น พึงศึกษาข้อปฏิบัติเป็นแบบอย่างได้จากพระอริยสาวก ซึ่งพระมหากัจจายนเถระ ได้แสดงไว้ว่า ผู้เป็นปราชญ์นั้นมีตาดียังดีก็จงทำเป็นเหมือนคนตาบอด หูยังดีก็จงทำเป็นเหมือนหูหนวก ถึงมีปัญญาดีก็จงทำเป็นเหมือนคนโง่ ยังมีกำลังแข็งแรงก็จงเป็นเหมือนคนสิ้นแรง ครั้นเรื่องราวอันเป็นประโยชน์เกิดขึ้นแล้ว ถึงจะนอนในเวลาใกล้จะตายก็ทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นได้ พระสิริมิตตเถระกล่าวว่า ภิกษุใดไม่มักโกรธ ผูกโกรธ ไม่มีมารยาไม่ส่อเสียด มีศีลงามคุ้มครองทวารไว้ได้ทุกเมื่อ ละไปแล้วย่อมไม่เศร้าโศก^{๒๙} พระพรหมालิเถระ

^{๒๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒-๗๓.

^{๒๗} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๕๓/๕๐๔.

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๙๑-๒๙๒.

^{๒๙} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๐๑/๔๒๕.

กล่าวว่า อินทรีย์ของใครถึงความสงบเหมือนม้าที่นายสารถีฝึกดีแล้ว แม้เทวดาทั้งหลายก็ชื่นชมต่อผู้นั้นซึ่งละมานะได้แล้ว ไม่มีอาสวะเป็นผู้คงที่^{๓๐}

๓. อาชีวนิพาสิต

คำว่า อาชีวะ หมายถึง การดำรงชีวิตให้เป็นอยู่ นิพาสิต หมายถึง การชำระอย่างหมดจด สนิทหมายถึงภาวะแห่งความเป็นอยู่อย่างสงบ จึงได้ความว่า ความชำระสะสางการดำรงชีวิตของตนให้เป็นอยู่ได้อย่างสะอาดหมดจด^{๓๑} สนิทอันเกิดจากเลี้ยงชีวิตให้บริสุทธิ์เช่น การเที่ยวบิณฑบาตรับอาหารที่เขาใส่บาตรมาบริโภคหรือบริโภคอาหารที่เป็นอดิเรกกลางที่เขานำมาถวายแก่สงฆ์แล้วแบ่งกันโดยไม่ไปเที่ยวขอเขา หรือการไม่แสวงหาในสิ่งที่ผิดสมณวิสัยต่าง ๆ เรียกว่า อาชีวนิพาสิต^{๓๒}

วคิน อินทสระ ได้อธิบายในเรื่องนี้ไว้ว่า ผู้ต้องการให้อาชีวนิพาสิตต้องเว้นความประพฤติหลอกลวงชนิดต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องอาชีวะ เช่น การอวดอุตตริมนุสสธรรมอันไม่มีในตน การพูดเคาะพูดเลียบเคียง แกล้งทำเป็นเคร่ง ต่อлагด้วยลาภ พูดให้หายกเจ็บใจเพื่อจะได้ชมเชยได้ การได้ปัจจัยมาโดยอาการหลอกลวงอย่างนี้ถือว่าเป็นอาชีวะวิบัติสำหรับภิกษุ อาชีวะของเธอไม่บริสุทธิ์ ปัจจัยที่ได้มาโดยบริสุทธินั้น ท่านแสดงไว้ ๓ ทางคือ

- ๑) ได้มาโดยการบิณฑบาตถือว่าเป็นปัจจัยที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง
- ๒) ได้มาโดยที่หายกเลื่อมใสในคุณธรรมของภิกษุอย่างใดอย่างหนึ่ง
- ๓) ได้มาโดยมีผู้เลื่อมใสในพระธรรมเทศนา^{๓๓}

๔. ปัจจัยสันนิสสิต

การบริโภคปัจจัย ๔ อันบริสุทธิ์ ด้วยการพิจารณาโดยแยบคายเรียกว่า ปัจจัยสันนิสสิต สนิท หมายถึง การพิจารณาปัจจัย ๔ คือ จีวร อาหารบิณฑบาต เสนาสนะและยาแก้ไข้ ในการพิจารณาปัจจัย ๔ นั้น คือการพิจารณาก่อนที่จะบริโภคใช้สอยหรือพิจารณาในขณะที่ใช้สอยอยู่ หรือเมื่อบริโภคใช้สอยไปแล้วจึงพิจารณาในภายหลัง หลักในการพิจารณาในขณะที่บริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ คือ

- ๑) เราพิจารณาโดยแยบคายแล้วเสพจีวร เพียงเพื่อบำบัดความหนาว บำบัดร้อน บำบัดสัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายและเพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่เกิดขึ้นจากความละอาย

^{๓๐} ชู.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๐๕/๓๖๙.

^{๓๑} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ตามรอยพระอรหันต์, หน้า ๒๗๐.

^{๓๒} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒), หน้า ๕๙๐.

^{๓๓} วคิน อินทสระ, สารสำคัญของวิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมธีทราย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๙-๓๐.

๒) เราพิจารณาโดยแยกคายแล้วเสพบิณฑบาต ไม่เพื่อเล่น ไม่เพื่อมัวเมา ไม่เพื่อสดใส ไม่เพื่อเปล่งปลั่ง เพียงเพื่อให้กายตั้งอยู่ เพื่อให้ชีวิตเป็นไปได้ เพื่อระงับความลาบาก เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดว่าจักระงับเวทนาเก่าเสียได้ไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น เราจักไม่มีโทษ จักอยู่ผาสุก

๓) เราพิจารณาโดยแยกคายแล้วเสพเสนาสนะ เพียงเพื่อบำบัดความหนาว บำบัดร้อน บำบัดสัมผัสเลื้อบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย เพื่อบรรเทาอันตรายแต่ฤดูและพอใจ ในการหลีกเร้น

๔) เราพิจารณาโดยแยกคายแล้วเสพคิลานเภสัชสำหรับแก้ไข้ เพียงเพื่อบำบัดเวทนา อันเกิดแต่อาหารต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้วและเพื่อความเป็นผู้ไม่ลาบากหรือเมื่อบริโภคใช้สอยแล้วจึง พิจารณาในภายหลัง โดยพิจารณาว่า จีวรใดอันเราไม่ได้พิจารณาแล้ว บริโภคแล้วในวันนี้ จีวรนั้น เราบริโภคแล้วเพียงเพื่อบำบัดความหนาว เพียงเพื่อบำบัดความร้อน สัมผัสเลื้อบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายและเพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่ให้เกิดความละอายเป็นต้น^{๓๔}

เฉพาะในข้ออาหาร ในคณกโมคคัลลานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความเป็นผู้รู้ ประมาณในการบริโภคอาหารคือ พึงพิจารณาโดยแยกคายแล้วฉันอาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อ มัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่ฉันอาหารเพียงเพื่อความดำรงอยู่ได้แห่งกายนี้ เพื่อให้กายนี้เป็นไปได้ เพื่อกำจัดความเบียดเบียนเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดว่า เราจัก กำจัดเวทนาเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความดำเนินไปแห่งกายความไม่มีโทษและการอยู่ ผาสุกจักมีแก่เรา^{๓๕}

ในเถรคาถา พระปาราปริยเถระได้แสดงการเสพปัจจัย ๔ ไว้ว่า ภิกษุทั้งหลายในแต่ ก่อนสันโดษด้วยปัจจัย ได้นุ่งหม้อผ้าเป็นปริณยทลเพียงเพื่อจะป้องกันความหนาวความร้อนและลม ปกปิดอวัยวะที่จะให้เกิดความละอายเท่านั้น ได้ขบฉันอาหารประณีตหรือเศร้าหมองก็ตาม น้อย มากก็ตามเพียงเพื่ออรรถภาพให้เป็นไปได้ ไม่ติดไม่พัวพัน ไม่ได้ชวนชวายนจนเกินไปในยาแก้ไข้ ซึ่ง เป็นบริหารเครื่องรักษาชีวิต เหมือนชวนชวายนในความสิ้นอาสวะ^{๓๖}

ในการบริโภคใช้สอยนั้นโดยเฉพาะภิกษุที่เข้ามาสู่พุทธศาสนาเป็นผู้เห็นภัยของชีวิต อย่างแท้จริง จึงใช้สอยปัจจัย ๔ อย่างมีสติและยึดตามหลักของธุดงค์วัตรเพื่่อมุ่งการขัดเกลากิเลส เท่านั้น ซึ่งพระโพธิญาณเถร จังหวัดอุบลราชธานี เป็นพระเถระฝ่ายปฏิบัติที่ประพฤติเป็นแบบ ฉบับในหมู่สงฆ์เป็นอย่างดี จะเห็นได้ในระเบียบของวัดหนองป่าพง ในเรื่องของการใช้ผ้าไตรจีวร ซึ่งจะต้องตัดเย็บย้อมใช้เองเป็นหลัก การฉันอาหารเพียงมือเดียวและฉันในบาตรเท่านั้น^{๓๗} ข้อ

^{๓๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๒๐.

^{๓๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๕/๘๐.

^{๓๖} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๙๒๒-๙๒๔/๔๙๑.

^{๓๗} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท), อุปลมนิ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๗), หน้า ๑๔๕.

วัตร ๒ ประการนี้ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่หลวงพ่อบาปฏิบัติเป็นแบบอย่างและยืนยันได้ว่า เมื่อปฏิบัติตามหลักปัจจัยสันนิสสติกัลปสุทธิดีแล้ว ย่อมมีผลเกื้อหนุนต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยตนเอง

ประเด็นมาต่อพระเจ้ามิลินท์ได้ตรัสกับพระนาคเสนว่า ขอท่านจงกระทำอุปมาพระนาคเสน ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนพีช (ที่เกิดจากเมล็ด) และผักหญ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ และพืชผักหญ้านั้นล้วนอาศัยแผ่นดิน ตั้งอยู่บนแผ่นดินแล้วก็ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ได้ ฉันทิ พระโยคาวจรอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ก็ย่อมเจริญอินทรีย์ ๕ ประการ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ได้ ฉันทินั้นเหมือนกัน^{๓๘}

ซึ่งในการอุปมาของพระนาคเสน มีข้อธรรมที่นำศึกษาคือ อินทรีย์ จึงขอนำข้อธรรมมาอธิบายดังนี้

คำว่า อินทรีย์ โดยความหมายว่า เป็นใหญ่ กล่าวคือ ยังธรรมทั้งหลายให้เป็นไปคล้อยตามอำนาจของตน เมื่อตนแก่กล้าก็แก่กล้าตาม เมื่อตนอ่อนก็อ่อนตาม อินทรีย์ ๕ ประการ^{๓๙} มีดังนี้

๑) ศรัทธา (ความเชื่อ ความเลื่อมใส) เมื่อเกิดขึ้นย่อมมีความเป็นใหญ่ในลักษณะที่น้อมใจเชื่อตนเกี่ยวกับยังธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันกับตน มีผัสสะ วิตก วิจาร มนสิการ เป็นต้น รวมทั้งอินทรีย์ที่เหลือให้น้อมไปด้วยดี โอนไปด้วยดี เจือมไปด้วยดี ในอารมณ์ที่ตนน้อมใจเชื่อ ราวจะว่าจะร่วมน้อมใจเชื่อไปกับตน เพราะเหตุนี้จึงเชื่อว่าเป็นอินทรีย์ ท่านเรียกว่า สัทธินทรีย์

๒) วิริยะ (ความเพียร) เมื่อเกิดขึ้นย่อมมีความเป็นใหญ่ในลักษณะที่คอยประคอง คือ คำจูงธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับตน ให้เป็นไปในอารมณ์นั้น ๆ บ่อย ๆ เหนียง ๆ ไม่ทอดทิ้ง ธรรมเหล่านั้นอันวิริยะคอยประคองไว้อย่างนี้ย่อมชวนชวนในกิจของตน ๆ ในอารมณ์นั้น ๆ ไม่ท้อแท้ ไม่ทอดทิ้งตามอำนาจแห่งวิริยะ เพราะเหตุนี้จึงเชื่อว่าเป็นอินทรีย์ ท่านเรียกว่า วิริยินทรีย์

๓) สติ (ความระลึกได้) เมื่อเกิดขึ้นย่อมมีความเป็นใหญ่ในลักษณะที่เข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์ ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับสติย่อมคล้อยไปตามอำนาจแห่งสติ คือ ย่อมถูกสติทำให้เข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์ที่สติเข้าไปตั้งอยู่นั้น เพราะเหตุนี้จึงเชื่อว่าเป็นอินทรีย์ ท่านเรียกว่า สตินทรีย์

๔) สมาธิ (ความตั้งมั่นเสมอในอารมณ์เดียวแห่งจิต) เมื่อเกิดขึ้นย่อมมีความเป็นใหญ่ในลักษณะที่ไม่ฟุ้งซ่าน ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นร่วมกับสมาธิ ย่อมคล้อยไปตามอำนาจแห่งสมาธิ คือย่อมตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวกันกับที่สมาธิตั้งมั่นอยู่นั้น ไม่ฟุ้งซ่าน คือไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์นั้น เพราะเหตุนี้จึงเชื่อว่าเป็นอินทรีย์ ท่านเรียกว่า สมาธิินทรีย์

^{๓๘} มิลินท. (ไทย) ๙/๔๖.

^{๓๙} ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์, มิลินทปัญหา เล่ม ๑, หน้า ๘๙-๙๐.

๕) เว้น ปัญญา เสีย การแทงตลอดสังขารตามความเป็นจริงก็หาไม่ได้ไม่ ก็ในคราวที่ปัญญาจะเกิดขึ้นมาแทงตลอดสังขารตามความเป็นจริงนั้น ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน ย่อมเป็นไปด้วยดี ในอารมณ์เฉพาะที่เป็นประโยชน์แก่ปัญญาจะได้เกิดขึ้นมาเห็นตามความเป็นจริงเท่านั้น กล่าวคือ ผัสสะก็คอยกระทบอารมณ์นั้น ไม่กระทบอารมณ์อื่นที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ปัญญา วิตกก็คอยกีดกันสู่อารมณ์นั้น วิจาร์ณก็คอยแต่จะตามเคล้าอารมณ์นั้น ศรัทธาก็น้อมใจเชื่ออยู่เฉพาะอารมณ์นั้นอย่างนี้เป็นต้น ธรรมที่เกิดร่วมกับปัญญา เมื่อมีความเป็นไปอย่างนี้ก็ชื่อว่า เป็นไปตามอำนาจแห่งปัญญา ดูพบว่าที่คอยอำนวยความสะดวกเอื้อสนองประโยชน์แก่ผู้เป็นนาย ฉะนั้น ปัญญาจึงชื่อว่าเป็นอินทรีย์ ท่านเรียกว่า ปัญญินทรีย์ ธรรม ๕ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่าเป็นอินทรีย์

ธรรม ๕ อย่างมีศรัทธาเป็นต้น เมื่อมีกำลังขึ้น ธรรมทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ก็ไม่อาจทำให้หวั่นไหวได้ คือไม่อาจทำให้พินาศได้ ให้แปรปรวนได้ ท่านเรียกว่าพละ มีอธิบายดังนี้

ศรัทธา เมื่อมีกำลังก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่อัสสัททริยะ (ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา คือ อกุศลธรรมทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อศรัทธา) ไม่อาจทำให้หวั่นไหวได้เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า ศรัทธาพละ

วิริยะ เมื่อมีกำลังก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ไม่อาจทำให้หวั่นไหวได้ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า วิริยพละ

สติ เมื่อมีกำลัง ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่มูฏฐัสจจะ (ความหลงลืมสติ คืออกุศลธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นครอบงำจิตแล้วก็ทำให้เกิดความหลงลืม) ไม่อาจทำให้หวั่นไหวได้เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า สติพละ

สมาธิ เมื่อมีกำลัง ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่ความฟุ้งซ่าน ไม่อาจทำให้หวั่นไหวได้ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า สมาธิพละ

ปัญญา เมื่อมีกำลังก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่อวิชชา (ความไม่รู้) ไม่อาจทำให้หวั่นไหวได้ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า ปัญญาพละ ธรรมชาติ ๕ อย่างมีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่าพละโดยความหมายตามประการดังกล่าวมานี้^{๔๐}

ในตอนท้ายของการตอบปัญหาข้อนี้ พระนาคเสนได้ยกภาษีตของพระผู้มีพระภาคว่า “ภิกษุเป็นคณมีปัญญาตั้งมั่นอยู่ในศีลแล้วเจริญจิตและปัญญาเป็นผู้มีความเพียร ฉลาด ผู้นั้นจะพึงทางซึ่งคือตณหานี้ได้” และว่า “อนึ่ง ศีลนี้เป็นรากเหง้าแห่งความเจริญยิ่งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ดุจธรรณีนีเป็นที่รองรับสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้นในศาสนาของพระชินวรพุทธเจ้าทุกพระองค์ ก็มีศีลนี้เป็นประธาน ได้แก่ กองศีลอันมีในพระปาติโมกข์อันประเสริฐ”^{๔๑}

^{๔๐} ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์, มลีนทปัญหา เล่ม ๑, หน้า ๙๐-๙๑.

^{๔๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓, ๑๙/๒๓, ๒๗/๒๓, ๒๗/๒๓-๒๗/๒๓.

จากการอุปมาของพระนาคเสนที่ได้ยกภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้ามาแสดงในตอนท้าย มีประเด็นที่นำมาอธิบายดังนี้

คำว่า นระ แปลว่า สัตว์ คำว่า ผู้มีปัญญา คือ ผู้มีปัญญาที่เกิดจากกรรมอันเป็นปัญญาที่มาพร้อมกับปฏิสนธิ คำว่า ตั้งในศีล ความว่า เมื่อเป็นผู้ทำศีลให้เต็มให้บริบูรณ์ได้ก็ชื่อว่า ตั้งในศีล คำว่า เจริญจิตและปัญญา คือ เจริญสมาธิและวิปัสสนาปัญญา ก็สมาธิ ในที่นี้ตรัสว่าจิตก็เพราะเป็นความตั้งมั่นแห่งจิต คำว่า เป็นผู้มีความเพียร คือเป็นผู้มีความเพียรที่ถึงความเป็นตบะเผาผลาญกิเลสได้ด้วยอำนาจการกระทำติดต่อกัน คำว่า ฉลาด คือ เป็นผู้มีการบริหารภาวะปัญญาอันเป็นผู้นำในกิจทั้งปวง คำว่า เป็นภิกษุ คือเป็นผู้มีปกติเล็งเห็นภัยในสังสารวัฏ และคำว่า จะพึงดำรงชัฏฐีได้ คือจะพึงดำรงชัฏฐีคือตณหานี้ได้ ก็ตณหา ท่านเรียกว่า “ชัฏ” ก็โดยเกี่ยวกับเกี่ยวพันสัตว์ทั้งหลายไว้ให้ติดอยู่กับภพน้อยภพใหญ่ เปรียบเหมือนว่าบุรุษยืนอยู่บนพื้นดิน เจือมีดที่ลับดีแล้วบนหินลับมีด ถางกอไผ่ใหญ่ได้ ฉันทะ พระโยคาวจรตั้งในศีลแล้วก็ใช้มือคือปาริหาริกปัญญาที่กำลังของความเพียรประคองประคองอยู่ เจือมีดคือวิปัสสนาปัญญาที่ลับดีแล้วบนหินคือสมาธิ ถางคือตัดทำลายรกชัฏฐีคือตณหาได้ ฉันทะ

สรุปผล

มิลินทปัญหาถือเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์ได้แต่งขึ้นเพื่ออธิบายหลักพระธรรมและพระวินัยในพระพุทธศาสนา เป็นคัมภีร์ที่แสดงความลึกซึ้งของปัญหาและคำตอบ อีกทั้งผู้ถามปัญหาดังกล่าว คือ พระเจ้ามิลินท์เองก็แตกฉานในพระไตรปิฎก และผู้ตอบคือพระนาคเสน นอกจากเป็นพระอรหันตชีนาสพแล้ว ท่านยังได้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ อีกด้วย ซึ่งปฏิสัมภิทา ๔ ได้แก่ ๑) อัฏฐปฏิสัมภิทา ปัญญาที่รู้แตกฉานในอรรถ คือในผลที่เกิดจากเหตุ ๒) ธัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาที่รู้แตกฉานในธรรม คือในเหตุที่ทำให้ผลเกิดขึ้น ๓) นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาที่รู้แตกฉานในนิรุตติ คือในภาษาโดยเฉพาะในภาษามคธอันเป็นมูลภาษา และ ๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาที่รู้แตกฉานในปฏิภาณ คือในความแจ่มแจ้งเกี่ยวกับอารมณ์ที่ปฏิสัมภิทา ๓ อย่างข้างต้นนั้น

ในมิลินทปัญหากัณฑ์ วรรคที่ ๑ มหาวรรค ปัญหาที่ ๙ สีสลักขณปัญหา ปัญหาว่าด้วยลักษณะของศีล ซึ่งเป็นพื้นฐานของสมาธิและปัญญานั้น ท่านกล่าวว่า ได้แก่ ศีลสังวร ๔ ประการ คือ ๑) ปาติโมกขสังวรศีล หมายถึงความเป็นผู้สำรวมระวังในพระปาติโมกข์ สำหรับคฤหัสถ์ หมายถึง การรักษาศีล ๕ สำหรับสามเณร หมายถึง การรักษาศีล ๑๐ และสำหรับพระภิกษุ หมายถึง การรักษาศีล ๒๒๗ ข้อ ๒) อินทริยสังวรศีล หมายถึงการสำรวมระวังอินทริย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ไม่ให้อกุศลธรรมมีอภิชฌาและโทมนัสเป็นต้นครอบงำได้ ๓) อาชีวปาริสุทธิตีลหมายถึง ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิต และ ๔) ปัจจยสันนิสสิตีล หมายถึงการรับและบริโภคน้ำปัจจัย ๔ อย่างบริสุทธิ์ โดยการพิจารณาด้วยปัญญา ซึ่งลักษณะของศีลสังวรทั้ง ๔ นี้ ถือเป็นที่ตั้งพื้นฐานของกุศลธรรมทั้งหลาย และเป็นที่ตั้งพื้นฐานเพื่อความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลายสืบต่อไป

บรรณานุกรม

- ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์. **มิลินทปัญหา เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สุสวัสต์พรินเตอร์, ๒๕๕๔.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.
- _____. **คัมภีร์มิลินทปัญหาภาษาไทย พระไตรปิฎกจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.
- _____. **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). **ตามรอยพระอรหันต์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙.
- พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ). **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐.
- พระพุทธโฆสเถระ. **วิสุทธิมรรค**. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพลส จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). **อุปถัมภ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๗.
- พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช). **ศัพท์วิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลื่องเชียง, ๒๕๕๘.
- วศิน อินทสระ. **สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมตตา, ๒๕๕๗.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพรวแอนด์โฮม, ๒๕๖๑.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **วินัยมุข เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๑๖๖.